

K úsilí Romů o rovnoprávné postavení a k různým podobám tohoto boje³

V tomto monotematickém čísle časopisu *Romano džaniben* poskytujeme prostor tématu boj Romů za vlastní práva v nejširším smyslu obou částí této maximy. Zajímají nás různé způsoby definování cílů romských iniciativ usilujících o rovnoprávné a rovnocenné postavení a naším záměrem je přispět tak i k jejich mapování. Zároveň nás zajímají různé formy tohoto boje, respektive veřejné angažovanosti a osobního zapojení, neboť samotný „boj“, jak naznačují i texty zveřejněné v tomto čísle *RDž*, může mít skutečně velmi různé podoby. Rády bychom přitom zviditelnily jak boj Romů jako občanů proti svojí strukturální i přímé diskriminaci vedené na základě zvnějšku připsané identity, tedy boj za rovnoprávnost v oblasti občanského soužití, tak i boj konkrétních Romů za kolektivní práva Romů jako členů národnostní menšiny. Jak je zřejmé z celé řady historických studií, oba tyto směry občansko-aktivistických jednání, ať už individuálně, či kolektivně vedených, spolu mnohdy úzce souvisely/souvisejí. Elena Marushiakova s Vesselinem Popovem (2021) ve své knize *Roma Voices in History*,⁴ která se zabývá genezí emancipačních hnutí Romů v meziválečné střední, východní a jihovýchodní Evropě, dokonce mluví o nevyhnutelné dualitě takto (občansky a etnicky) ukotvené „romské identity“, z níž poté vyplývají jednání konkrétních Romů (viz recenzi H. Sadílkové v tomto čísle *RDž*). Oba tyto rozměry romského aktivismu spolu ovšem úzce souvisí i co se týče mobilizace k veřejnému jednání jako základu pro formování širších hnutí za práva Romů. Byla to právě i zkušenost diskriminované menšiny, která v různých situacích v minulosti vedla konkrétní Romy k rozpoznání nutnosti vytvořit si vlastní struktury jako oporu při obhajobě postavení Romů ve společnosti v situaci, kdy žádné jiné organizace a struktury, o které by se mohli opřít, neexistovaly, anebo nebyly schopné kýženou oporu zástupcům Romů poskytnout.

Může to znít překvapivě, ale právě o sebeorganizačních aktivitách Romů na území Evropy, byť i jen ve 20. století, toho bylo publikováno stále poměrně

1 Helena Sadílková působí na Oddělení romistiky, ÚESEBS FF UK. E-mail: helena.sadilkova@ff.cuni.cz

2 Lada Viková působí na KSKA FF Univerzita Pardubice. E-mail: Lada.Vikova@upce.cz

3 Jak citovat: Sadílková, H., Viková, L. 2024. K úsilí Romů o rovnoprávné postavení a k různým podobám tohoto boje. *Romano džaniben* 31 (1): 5–15.

4 Monografie byla vydána v rámci projektu Roma Interbellum, jenž si stanovil za cíl mapovat romskou emancipaci v meziválečném období. Dalším z výstupů byla kniha trojice editorů (Raluca Bianca Roman, Sofiya Zahova a Aleksandar Marinov) vydaná pod názvem *Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. (viz recenze v *RDž* – Dunajeva 2022).

málo, jakkoli jsou některé regiony a konkrétní období lépe popsány než jiné. Co se týče českých zemí a Slovenska, nejstarší dosud zdokumentované sebeorganizační aktivity spadají do dvacátých a třicátých let 20. století a zahrnují informace o založení různých romských, resp. spíše proromských spolků, na území východního Slovenska a konkrétně Košic (Jurová a Zupková 2007; viz též kapitolu věnovanou Československu ve výše zmíněné publikaci Marushiakova, Popov – Baloun 2021). Pro české země je dosud zatím jedinou významnější stopou bohužel velmi neurčitý náznak Josefa Serinka v rozhovoru s Janem Tesařem o tom, že se snažil přispět k organizaci mezinárodního setkání „kočovných národů“ v Teplicích, které ovšem mělo být rozehnané policií (Serinek, Tesař 2016, 1: 37). Teprve nedávno byl také publikován první text věnovaný sebeorganizačním aktivitám Romů ve stejném období na území Moravy, ve větším detailu přibližující hlavní protagonisty meziválečného romského divadelního spolku ve Strážnici, který je možné interpretovat právě jako regionální snahu o sebeorganizaci (Viková 2022 a Slačka 2022, kteří svým bádáním navázali na dřívější texty k tématu, zejména zjištění Ctibora Nečase – např. Nečas 1997, 2009).

Co se týče hnutí Romů v letech 1945–1989, zůstává zde dosud mnoho bílých míst, která čekají na podrobné historické zpracování. Ústředním tématem tohoto období je vznik a fungování Svazu Cikánů-Romů (SCR), resp. Zvázu Cigánov-Rómov (ZCR), jako organizace, jejíž existence je v akademické literatuře k historii Romů v Československu z let 1948–1989 interpretována jako zlomový historický milník a nejviditelnější fáze dobového hnutí Romů motivovaného odporem proti postupující asimilační politice. Velmi podrobně je zmapovaná geneze této zásadní sebeorganizační aktivity, zejména na české straně (Sadílková, Slačka, Závodská 2018). Oběma svazům (SCR i ZCR) věnovaly určitou pozornost Nina Pavelčíková (2004) a Anna Jurová (1993), ve svých monografiích mapujících jinak přístupy státu k Romům v době poválečné až do roku 1989, a kapitolu věnovanou tomuto fenoménu zařadila do své monografie i Celia Donert (2017). Kromě těchto dílčích kapitol byla SCR konkrétně věnována i jedna samostatná výstava v Muzeu romské kultury v Brně (v roce 2009, tedy k výročí 50 let od vzniku SCR). Poměrně útlá doprovodná publikace (27 stran) představuje dosud nejpodrobnější text k působení této organizace (viz Lhotka 2009). Nejčerstvějším pokusem o představení aktivit ZCR je pak monografie René Lužici (2021). Za pozornost v tomto kontextu stojí i texty samotných zakladatelů těchto svazů, Miroslava Holomka (1969 a, b) a Antonína Facuny (1969), publikované v časopise *Demografie* v době oficiálního vzniku obou svazů. Mnohem méně pozornosti bylo dosud věnováno hnutí Romů po násilném zrušení obou romských svazů v českých zemích a na Slovensku – k dalšímu vývoji boje Romů za vlastní práva v českých zemích i na Slovensku v sedmdesátých a osmdesátých letech nebyl dosud publikován například žádný detailnější historický text. Co se týče české strany, některé aspekty tohoto vývoje popsala Milena Hübschmannová v textech věnovaných primárně vzniku autorské

romské literatury (srov. Hübschmannová 2006 [originál z 1999]) a zajímavý vhled do situace a omezených možností rozvoje tohoto hnutí nabízí i výběr z dopisů Andreje Gini adresovaných právě Mileně Hübschmannové (Giňa, Sadílková, Ryvolová 2013). M. Hübschmannová se tématu politické emancipace Romů věnovala i v jiných, obecněji laděných textech (Hübschmannová 1970, Romové v České republice 1999: 115–136). Velmi detailní práci věnovanou politickému romskému hnutí v českých zemích v době těsně před a po r. 1989 je nepublikovaná diplomová práce Jakuba Krčíka (Krčík 2002), jejíž části ve svém textu využil Pavel Pečínka (Pečínka 2009). K vývoji po roce 1989 na Slovensku najdeme souhrnnější texty v ambiciózní publikaci *Čaćipen pal o Roma* (Vašečka 2002), která si vzala za cíl podat dobově současnou zprávu o situaci Romů na Slovensku z nejrůznějších úhlů pohledu s hlavním důrazem na jejich proměňující se společenské postavení a státní politiky. Obsahuje tak i kapitoly k vývoji romského politického a společensko-kulturního hnutí, psané z perspektivy aktérů těchto hnutí i z dobově současného společensko-politologického pohledu. Podobná publikace byla vydána již dříve i pro situaci v českých zemích (Romové v České republice 1999) a také v ní je obsažen pohled samotných romských aktérů dobového dění (např. Holomek 1999).

Poměrně zásadním doplněním představy o možnostech a výsledcích romské sebeorganizace po roce 1989 realizovaných v rámci různých neziskových organizací a spolků se stalo téma boje za uznání romského holokaustu a za jeho připomínání. V poslední době byly publikované texty zaměřené na mezinárodně a mediálně sledovaný vývoj v českých zemích, které pomáhají mapovat postkomunistickou historii formování tohoto hnutí v Česku – vedeného Čenkem Růžičkou – usilujícího o zbourání vepřína na místě bývalého koncentračního tábora v Letech u Písku a vybudování důstojného památníku romským a sintským obětem holokaustu (Smlsal 2022, Naxera a Vaňáčová 2021). Ke Slovensku existují texty seznamující s aktivitou neziskové organizace In Minoritas, která od r. 2005 usiluje o podporu veřejného připomínání válečného osudu Romů na Slovensku (např. Kumanová 2013), ovšem týká se jen konkrétních realizovaných aktivit, nikoli geneze této iniciativy jako takové a jejího dalšího pokračování (nebo jejích předchůdců). Co se týče politického hnutí Romů v Čechách a na Slovensku po r. 1989, na úrovni akademických textů o něm například z historického hlediska nebylo publikováno téměř nic (pomineme-li soudobé zprávy o vývoji v obou výše zmíněných souhrnných sbornících). Je přitom více než zřejmé, že co se týče nerovného postavení Romů v české a slovenské společnosti, představoval rok 1989 bohužel naprosto zásadní zlom směrem k hlubokému znejištění, resp. rozvratu určitých společenských a sociálních jistot a dosud existujících (jakkoli v porovnání s jinými menšinami zásadně posunutých) společenských hranic protiromského rasismu, včetně brutálních projevů rasově motivovaného násilí, jež přineslo bohužel i desítky obětí, včetně obětí smrtelných. Ač je k dispozici například celá řada situačních a tematických zpráv jak mezinárodních, tak i místních

lidskoprávních organizací, které se tématu věnovaly a věnují, z akademického a zejména historického pohledu není toto období zatím dostatečně popsáno. Chybí dokonce i hlubší zmapování rasistických postojů a jejich důsledků (viz například text v nedávné publikaci věnované devadesátým letům – Pehe 2023: 177–204) z pohledu historiků, natož potom texty mapující různé způsoby obrany ze strany Romů tváří v tvář zásadnímu zpochybnění jejich práv jako občanů i ohrožení jejich životů a životů jejich blízkých. I toto téma tak stále představuje významný volný prostor pro další badatele.

Toto číslo *Romano džaniben* přináší celkem pět textů, které téma boje za práva Romů na území bývalého Československa nasvědčují z velmi různých perspektiv a v kontextu historicky velmi odlišných období. Nabízejí přitom unikátní, dosud nepublikované informace a postřehy zásadní pro další uvažování o tématu právě v československém kontextu, v diachronní i synchronní perspektivě. Výrazným způsobem posouvají dosavadní znalosti o formách romské sebeorganizace v době první republiky (Hajská; Slačka, Viková), o poválečných a současných kolektivních i individuálních iniciativách směřujících k důstojnému připomínání holokaustu Romů v českém i mezinárodním kontextu a o boji za uznání Romů nejen jako obětí válečné genocidy (Slačka, Viková; Gelbart), ale i jako obětí zásadní protiprávně realizované politiky populační kontroly realizované v Československu od sedmdesátých let 20. století (Gorolová). Vedle toho také texty publikované v tomto čísle nabízejí vhled do romských sebeprezentačních aktivit, ve vztahu k zobrazování (a dokumentaci) vlastní historie (Slačka, Viková; Gelbart; Cinová a Gunár). Záměrně v tomto přehledu rozrušujeme hranici mezi odbornými, recenzovanými texty a texty publikovanými v revuální, nerecenzované části, protože pro vhled do různých aspektů sledovaného tématu boje za práva Romů jsou všechny stejně přínosné.

Text Markéty Hajské věnovaný volbám tzv. „cikánských králů“ v meziválečném období pracuje s tématem, které dosud stálo na samém okraji zájmu historiků, přestože nabízí zásadně nový vhled do možností a způsobů sebeorganizace a volby vlastních reprezentací mezi různými skupinami Romů na území prvorepublikového Československa. M. Hajská v textu odhaluje, jak se institut „romského krále“ – známý dříve jen v Polsku – dostával v meziválečném období do povědomí i československých Romů i Sintů, kteří následně začali organizovat volbu vlastní reprezentace. Ta měla zčásti fungovat i ve vztahu k neromské veřejnosti (alespoň dle společenské a mediální pozornosti, kterou se zástupci Romů v rámci těchto aktivit snažili budit), jakkoli do velké míry stavěla na existujících vnitroskupinových společensko-politických strukturách a hierarchiích zástupců jednotlivých regionálních komunit. Autorka se v textu k fenoménu voleb romských králů staví jako k příkladu úspěšného sebeorganizování Romů, kteří dokázali ve své době, kdy byly oproti dnešním možnostem velmi omezené komunikační kanály, využít různých prostředků

k šíření informací o volbě „romského krále“ včetně novinových článků a zorganizovat tak velká shromáždění Romů, kteří se pak následně mohli prostřednictvím svých zástupců voleb zúčastnit.

Text dvojice autorů Dušan Slačka a Lada Viková se věnuje jinému typu sebeorganizační a sebeprezentační aktivity pocházejícímu ze stejné doby – prvorepublikového Československa, resp. jihovýchodní Moravy. Jeho autoři realizovali dosud nejpodrobnější výzkum věnovaný maximu dostupných zdrojů o romském divadle ze Strážnicka a ve svém příspěvku přibližují pozadí vzniku těchto aktivit včetně inspirací a podmínek, za nichž mohlo být divadlo provozováno, a shrnují tak vše, co bylo možné o jeho fungování dosud zjistit. Odhalují, že jedním z cílů tvůrců divadla bylo zlepšit vnímání Romů ve společnosti, slovy jednoho z režisérů chtěli dokázat, „že vskutku něco dovedeme“ (viz Slačka, Viková 2024: 87). Je pravděpodobné, že protagonisté divadla a zejména hlavní tvůrci tímto způsobem jednak reagovali na negativní obraz Romů v médiích a na dobové šíření morální paniky ve společnosti ve vztahu k Romům (Baloun 2022), současně však mohli sledovat i potřebu upevnit skrze divadelní představení svou pozici v prostředí svých obcí či měst v rámci jihovýchodní Moravy, kterou mohli sami vnímat jako křehkou, nejistou a rozhodně nerovnou. Křehkost jejich postavení se ukázala v době druhé světové války, kdy byly celé komunity odvlčeny do KT Auschwitz II Birkenau. Z míst, odkud členové divadelního souboru pocházeli, se ani jedna ze samospráv v roce 1943 za své romské spoluobčany včas nepostavila, a nezabránila tak jejich deportaci. Důležité je zjištění autorů textu, že po válce, kterou přežil jen velmi malý počet Romů z regionu včetně jen několika předválečných členů souboru, se podařilo strážnické romské divadlo načas obnovit. Soubor dokonce hrál na základě vlastního scénáře i hru, která (jak je možné soudit z jejího názvu – *Návrat*) připomínala a zviditelňovala jejich čerstvou válečnou a poválečnou zkušenost. Vedle soudobé a v literatuře již podrobně popsané snahy Eleny Lackové o podobné literárně dramatické ztvárnění válečných osudů Romů na východním Slovensku tak odhalují další unikátní případ těsně poválečného uměleckého zpracování drastických zkušeností Romů, realizovaného romskými přeživšími. Autoři navíc upozorňují i na obdobný počín ze západočeského Lokte, kde měla být v roce 1949 uvedena hra *Tři bratři v koncentračním táboře* nastudovaná na základě předlohy jednoho ze členů souboru – pana Mižikara (viz Slačka, Viková 2024).

Tématu válečných i poválečných zkušeností Romů spojených s holokaustem se úzce dotýká i velmi osobní text Petry Gelbart původně přednesený v roce 2024 na mezinárodní konferenci „Romové, Židé a holokaust“ na Yale University v USA, jenž autorka nazvala „Mě taky spalte.“ Anamnéza vzpomínání a zapomínání v jedné rodině“. Autorka v něm pomocí reflexe historické zkušenosti vlastní rodiny reflektuje svoje rozhodnutí angažovat se v připomínání holokaustu Romů a Sintů mimo jiné v různých veřejných kontextech v USA. Například na úrovni lokálních

iniciativ v New Yorku (vzdělávací program na místní škole, intervence ve veřejném parku jako památníku holokaustu), ale i na úrovni klíčové federální paměťové instituce věnované tématu holokaustu (Národní památník a muzeum holokaustu ve Washingtonu D. C.) a zásadní mezinárodní instituce, jakou je Organizace spojených národů, v rámci jejího programu věnovaného připomínání holokaustu. V příspěvku se P. Gelbart velmi explicitně dotýká i postoje mezinárodní Aliance pro připomínání holokaustu (IHRA) jako zásadního mezinárodního hráče na poli připomínání obětí nacistického pronásledování, realizace výzkumu a vzdělávacích programů v tomto tématu, která ovšem sama podléhá velmi konzervativnímu pohledu na holokaust jako událost spojenou výhradně s židovskými oběťmi, a ve vztahu k Romům tak mluví výhradně o genocidě, která se měla realizovat jaksi souběžně s holokaustem Židů. Petra Gelbart tak mimochodem upozorňuje na velmi problematický moment, kdy se tato vlivná mezivládní instituce sice zasazuje o definici fenoménů, jako je protiromský rasismus (resp. v podání IHRA „anticikanismus“) vedle antisemitismu, ale zároveň sama odmítá demontovat hierarchie uvažování o obětech nacistické perzekuce, a vlastně tak sama nejen brání uznání osudu Romů jako součásti komplexního fenoménu nacistické válečné genocidy, ale i nahrává těm, kteří se holokaust Romů jako historický fenomén rozhodli (a rozhodují) ignorovat. Text byl původně koncipován pro příležitost uvedení knihy amerického historika Ariho Joskowicze *Rain of Ash: Roma, Jews and the Holocaust* (Joskowicz 2023), který se v ní věnuje roli židovských a romských přeživších v poválečném vyjednávání uznání holokaustu a asymetriím inherentním pro různé typy romsko-židovských poválečných vztahů včetně výzkumu holokaustu, jeho dokumentace a stíhání jeho pachatelů i boje za odškodnění. Text P. Gelbart lze tak považovat i za osobně laděnou úvahu nad touto knihou.

Snahami o uznání a odškodnění obětí holokaustu se začali zástupci Romů zabývat velmi intenzivně zejména na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, což se časově kryje s obdobím, kdy začalo v Československu docházet k řízenému snižování porodnosti u romských žen prostřednictvím nezákonné sterilizační praxe: ženy byly k podstoupení tohoto úkonu pobízeny finančně, popř. byly podrobeny nevybíravému nátlaku, a zároveň se vyskytovaly případy, kdy podepsaly souhlas, aniž by byly plně informovány o důsledcích daného zákroku a aniž by měly možnost tento zásah do svého těla v klidu rozvážit – typicky měly souhlas podepsat na začátku porodu, v jehož průběhu pak byly sterilizačnímu zákroku podrobeny (k tématu více viz monotematické číslo *Romano džaniben* 2/2019). Jednou ze žen, do jejichž životů takto zásadně a protiprávně zasáhli lékaři v jednom ze státních zdravotnických zařízení, je i paní Elena Gorolová. Ta se postupně od roku 2005 stala vůdčí osobností bojující za uznání nezákonnosti této praxe a za odškodnění všech jejích obětí (nejen romských a nejen z řad žen). Rozhovor s paní Gorolovou o jejím životě a o jejím zapojení se do tohoto boje

vedly Helena Sadílková a Lada Víková, a to částečně v romštině a částečně v češtině (tuto dvojjazyčnost text zachovává). E. Gorolová je v současné době samozřejmě vnímána jako hlavní tvář tohoto dosud probíhajícího boje o uznání a odškodnění, má za sebou celou řadu vystoupení na nejrůznějších mezinárodních fórech a je mediálně známá, dalo by se říci až suverénní. Rozhovor, který s ní editorky čísla vedly, poukazuje na obrovskou vnitřní sílu, odhodlání a vytrvalost, kterou v sobě E. Gorolová musela najít a nadále musí nacházet, když se postupně postavila do čela této iniciativy jako žena a jako Romka. Odhaluje nesamozřejmost takového jednání i nejrůznější vnitřní překážky získávání podpory a uznání nejen na straně neromské veřejnosti a zejména politiků, ale i na straně romské veřejnosti, vlastní komunity a rodiny. Jako vůdčí osobnost tohoto hnutí, která ale neměla žádnou předchozí přípravu, co se týče vedení právní litigace či společensko-politického vyjednávání podpory, E. Gorolová v rozhovoru také reflektuje, kdo a co jí v tomto procesu pomohlo udržet kurz a sílu nadále pokračovat v boji, který v rovině faktického přiznání odškodnění z důvodů problematického přístupu státních úředníků bohužel ještě stále není vyhraný, jakou cenu za svoje angažmá musela osobně zaplatit a jak ji celý tento proces osobně i profesně posunul.

Za méně viditelné, ale neméně důležité snahy Romů související s bojem za dosažení skutečného společenského zrovnoprávnění, včetně vyjednávání svého místa ve veřejné paměti, je nutné považovat také ovlivňování toho, jak jsou Romové a jejich dějiny prezentováni na veřejnosti. Participace Romů na prezentaci vlastní historie je v současné době samozřejmou součástí uvažování o holokaustu Romů a Sintů jako o tématu, v němž je hlas romských přeživších nezastupitelný, minimálně na úrovni dokumentace. Cenné nadále zůstávají další publikace mapující osudy konkrétních rodin právě z perspektivy přeživších (k nejnovějšímu počínu v této oblasti viz recenzi knihy zpřístupňující svědectví německé Sintky Zilli Schmidt, za války vězněné mimo jiné v Letech u Písku – Schmidt 2023). Na základě svědectví o holokaustu Romů a Sintů byla sestavena i další v tomto čísle recenzovaná kniha *...to jsou těžké vzpomínky* z produkce Muzea romské kultury – Horváthová 2021. Mnohem méně samozřejmé je místo Romů v prezentaci vlastní historie v jiných dějinných epochách, například v poválečné době. Případ strážnického romského divadla a jejich poválečné hry představuje jen záblesk toho, co si lze pod těmito sebezprezentačními a sebedokumentačními aktivitami představit. Tento důležitý trend je ve vztahu k Československu z období mezi roky 1945–1989 zastoupen v tomto čísle ještě ve dvou příspěvcích ze slovenského Brekova. Dokumentuje dlouhodobou snahu konkrétních romských aktérů o zachycení a prezentaci vlastní regionální historie, a zároveň tak činí nejen na úrovni textu, ale také na úrovni vlastní fotografické sebedokumentace. Vizualní nestereotypní historické reprezentace Romů jsou totiž snad ještě vzácnější než publikované historické texty romských autorů a mají obrovský potenciál pro vzdělávací účely – kdy mohou pomoci vyvážit „ikonické“ etnograficko/romanticko/

dramatické reprezentace Romů vytvořené neromskými fotografy (jak ostatně potvrdily i výstava a publikace věnované dílu Andreje Pešty – viz Pešta 2017, popř. na stránkách *RDž* recenze na tuto knihu – Dobruská 2018). Co se týče dvou příspěvků z Brekova, nabízí toto číslo *Romano džaniben* úryvky z kroniky zapsané panem Kolomanem Gunárem, členem místní romské komunity. Pan Gunár shromažďoval vzpomínková vyprávění starší generace a zajímal se o historii své romské komunity, původní tradice a nejstarší vzpomínky. Ty pak pečlivě zaznamenal a pro lokální potřebu také vydal. Vedle úryvků z tohoto textu otiskujeme výběr z rodinných fotografií, které po romských rodinách v Brekově shromažďovala Elena Cinová, dcera pana Gunára, která z nich v létě letošního roku uspořádala v Brekově výstavu. O této její práci s ní vedl rozhovor Jan Ort.

Literatura

- Baloun, P. 2021. Chapter 8. Czechoslovakia. In: Marushiakova, E., Popov, V. (eds.). *Roma Voices in History*. Paderborn: Brill, 549–593. Dostupné z: <https://brill.com/display/title/58332> [24. 4. 2024].
- Baloun, P. 2022. „Metla našeho venkova!“ *Kriminalizace Romů od první republiky až po prvotní fázi protektorátu (1918–1941)*. Dolní Břežany: Scriptorium.
- Dobruská, P. 2018. Andrej Pešta – O fotki. *Romano džaniben* 25 (2): 187–189.
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma: The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Oxford: Oxford University Press.
- Dunajeva, J. 2022. Raluca Bianca Roman, Sofiya Zahova, Aleksandar Marinov (eds.): *Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. *Romano džaniben* 29 (2): 139–143.
- Facuna, A. 1969. Zväz Cigánov-Romov na Slovensku. *Demografie*, 11 (3): 214–215.
- Giňa, A. [Sadílková, H., Ryvolová, K. (eds.)] 2013. *Patřiv. Ještě víme, co je úcta. Vyprávění, úvahy, pohádky*. Praha: Triáda.
- Holomek, K. 1999. Vývoj romských reprezentací po roce 1989 a minoritní mocenská politiky ve vztahu k Romům. In: *Romové v České republice (1945–1998)*. Praha: Socioklub, 290–310.
- Holomek, M. 1969a. Stav současného hnutí organizace Cikánů – Romů v ČSR. *Demografie* 11 (3): 216–217.
- Holomek, M. 1969b. Současné problémy Cikánů v ČSSR a jejich řešení. *Demografie*, 11 (3): 203–209.
- Horváthová, J. a kol. 2021. ...to jsou těžké vzpomínky. *Vzpomínky Romů a Sintů na život před válkou a v protektorátu*. I. svazek. Brno: Větrné mlýny.
- Hübschmannová, M. 1970. Co je tzv. cikánská otázka. *Sociologický časopis*, 6 (2): 105–118.
- Hübschmannová, M. [1999] 2006. Moje setkání s romano šukar laviben. [V originále *My Encounters with Romano Šukar Laviben*]. *Romano džaniben* 13 (ñilaj): 27–60.
- Joskowicz, A. 2023. *Rain of Ash: Roma, Jews and the Holocaust*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Jurová, A. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers.
- Jurová, A., Zupková, E. 2007. Rómovia v Košiciach v 1. ČSR v kontexte doby i regiónu (1918–1938). *Bulletin MRK* (16): 105–111.
- Krčík, J. 2002. *Romské politické hnutí v České republice 1989–1992*. (Diplomová práce.) Praha: Seminář romistiky UJCA FF UK.
- Kumanová, Z. 2013. Niekoľko poznámok k projektu Ma bisteren! *Romano džaniben* 20 (2): 97–107.

- Lhotka, P. 2009. *Svaz Cikánů-Romů 1969–1973: doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „Svaz Cikánů-Romů (1969–1973) – z historie první romské organizace v českých zemích“*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Lužica, R. 2021. *Zväz Cigánov-Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989*. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa v Nitre.
- Marushiakova, E., Popov, V. (eds.). 2021. *Roma Voices in History. A Sourcebook, Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Paderborn: Brill. Dostupné z: <https://brill.com/display/title/58332> [cit. 20. 9. 2024].
- Naxera, V., Vaňáčová, T. 2021. Tábor v Letech jako „neexistující pseudokoncentrák“: analýza proměny letských narativů. *Central European Journal of Politics* 7 (1): 84.
- Nečas, C. 1997. Strážníci Romové a jejich divadlo. *Romano džaniben* 4 (1–2): 59–60.
- Nečas, C. 2009. Z dějin romského divadla. *Národopisná revue* (1): 49–51.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- Pečínka, P. 2009. *Romské strany a politici v Evropě*. Brno: Doplněk.
- Pehe, V. et al. 2023. *Věčná devadesátá: Proměny české společnosti po roce 1989*. Praha: CPress
- Pešta, A. 2017. *O Fotki*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Romové v České republice. 1999. [Kolektiv autorů]. *Romové v České republice (1945–1998)*. Praha: Socioklub.
- Sadílková, H., Slačka, D., Závodská, M. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno. Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: MRK.
- Schmidt, Z. 2023. *Bůh se mnou měl nějaký plán! Vzpomínky německé Sintky*. Praha/Kroměříž: Triton.
- Serinek, J., Tesař, J. 2016. *Česká cikánská rapsodie, I. svazek*. Praha: Triáda.
- Slačka, D. 2022. František Kýr. In: Marushiakova, E., Popov, V. (eds.). *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Paderborn: Brill, 307–318. Dostupné z: <https://brill.com/display/title/58333> [cit. 24. 4. 2024].

- Slačka, D., Viková, L. 2024. „...kde hrají, stávají se sensací vesnic“: Romské divadlo ve Strážnici a jeho snahy zlepšit vnímání Romů. *Romano džaniben* 31 (1): 53–98.
- Smlsal, J. 2022. The Stench of Pigs and the Authority of Historians: Czech Debates About the Lety Concentration Camp. *Cultures of History Forum* DOI: 10.25626/0135.
- Vašečka, M. (ed.). *Čačipen pal o Roma. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- Viková, L. 2022. Jan Daniel. In: Marushiakova, E., Popov, V. (eds.). *Roma Portraits in History Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Paderborn: Brill, 287–307. Dostupné z: <https://brill.com/display/title/58333> [cit. 24. 4. 2024].